

ФОЛЬКЛОРИСТИКА

УДК 82.091

ІМАГОЛОГІЯ УЯВЛЕНЬ ПРО ЖІНОК ІЗ НАДПРИРОДНИМИ МОЖЛИВОСТЯМИ В НАСЕЛЕННЯ ЗАКАРПАТТЯ

TRANSFORMATION OF PERCEPTIONS OF WOMEN WITH SUPERNATURAL POSSIBILITY IN THE POPULATION OF TRANSCARPATHIA

Давидюк В. Ф.,

orcid.org/0000-0001-9019-0446

доктор філологічних наук, професор,

професор кафедри української літератури

Волинського національного університету імені Лесі Українки

Лясова А. В.,

здобувачка ступеня вищої освіти бакалавра

Волинського національного університету імені Лесі Українки

У статті аналізуються пережитки давніх уявлень про жінок із надприродними можливостями в Закарпатті. Розглянуто функції цих постатей у сучасних фольклорних нараціях, порушено питання походження їхніх екзотичних назв. Автори вбачають кореляцію між деякими номінаціями та функціями номенів, детермінованими природними та господарськими особливостями. Зокрема зазначається, що в населення Закарпаття цілком відсутнє уявлення про перетворення відьми в ропуху. Назва «відьма» та однокореневі з нею властивіша лемкам. У бойків та гуцулів Закарпаття частіше вживається назва «босорканя» та споріднені. Вона основна на означення міфологічних образів людей з особливими можливостями і в мадяр, які проживають на території Угорщини. Рідше трапляються румунські назви. Етимологія всіх іншомовних номінацій в українській науковій сфері не встановлена. «Діяльність» відьм, як і в цілому по Україні асоціюється з відбиранням молока від чужих корів, тому теж традиційно в цій ролі постають переважно сусідки. Босоркані наділені певною езотерикою, тому

частіше їх помічають у процесі найрізноманітніших метаморфоз, які генетично тяжіють до «дводушництва». Про певні дії з їхнього боку майже нічого не відомо.

Ключові слова: Закарпаття, народна міфологія, відьма, ворожка, чарівниця, босорканя.

The article reveals the remnants of ancient ideas about women with supernatural powers in Transcarpathia. The functions of the above-mentioned creatures in modern folklore narratives are considered. The question of their exotic names' origin is raised. The authors admit a correlation between some nominations and nomen functions, determined by natural and economic features. In particular, it is noted that the population of Transcarpathia has no idea about the transformation of a witch into a toad. The name «witch» and its cognate are more typical of Lemkos ethnic group. The Boykos and the Hutsuls often use the name «bosorkan'a» and its cognates. The Magyars, who live in Hungary, use the same definition to mythological images of people with supernatural powers. Romanian names are less common. The etymology of all foreign language nominations in the Ukrainian scientific sphere has not been established. The «activity» of witches is associated with the milk stealing from other people's cows, so mainly female neighbors play this role. Bosorkan'as are endowed with a certain esotericism, so they are more often present in the process of various metamorphoses. Almost nothing is known about their actions.

Keywords: Transcarpathia, folk mythology, witch, fortune teller, sorceress, bosorkan'a.

Постановка проблеми. У сучасному світі віра в людей з надприродними можливостями, яка набула найбільшого розмаху, в середньовіччя і майже незмінно протрималася до XVIII ст., на сьогодні майже повністю деградувала. Інтерес до неї в Україні ледь жевріє завдяки популярним шоу на телебаченні, до яких прив'язана незначна частина населення. Тенденційно одне з провідних місць у цих програмах посідають вихідці з Карпат, тому цей регіон вважається мало не заповідником уявної діяльності різних мольфарів, мольфарок, босоркань, босоркунів. На цей час майже забуті градобури, бо їхня діяльність потрапила під сумнів — град як вибивав виноград, так і вибиває, причому з неймовірною регулярністю. Зникло з ужитку

навіть саме слово «химородник», яке найчастіше вживалося до особливих представників ковальської професії. Внаслідок економічних та кліматичних змін перелік карпатських чарівників, а тут у цій ролі переважно поставали чоловіки, порівняно з тим, на яких натрапляємо в записах Володимира Гнатюка та Антона Онищука, значно змалів. Начасними залишаються актуалізовані через ЗМІ уявлення про мольфарів та мольфарок. Однією з основних передумов віри в існування таких постає їх відчуженість від загальної маси поселенців унаслідок езотеричності їхніх локацій — зазвичай це мешканці гірських кичер, які проживають в умовах відлюддя і чію ауру, згідно з сучасними уявленнями, не засмічує ні цивілізація, ні часті контакти з іншими людьми, чим і пояснюється їхня надзвичайна надприродна сила. Одначе віра в фантастичні можливості таких людей зберігається не в горах, а переважно серед мешканців долин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Світоглядні основи жіночих персонажів із надприродними можливостями серед населення Українських Карпат вивчаються вже понад століття. У контексті міфологічної прози світоглядно-поетичні функції цих персонажів вивчали Володимир Гнатюк, Антін Онищук, Федір Потушняк, Іван Хланта, Віктор Давидюк, Надія Войтович, Василь Король, Оксана Тиховська, Світлана Ягело. Жіноча магія — окрема сторінка цих уявлень. Після Катерини Грушевської, яка детально досліджувала жіночу магію в тому числі й серед населення Карпат [4, с. 145–179], надалі цієї теми науковці торкалися хіба побіжно. І тільки зовсім недавно її порушила Оксана Тиховська [10]. Та все ж — у загальнозакарпатському контексті, без диференціації субетнічних варіантів. Звідси ще одне невирішене питання — в диференціації уявлень різних етнографічних груп населення Карпат, тобто бойків, гуцулів і лемків. Уже установилася традиція, що дослідники найчастіше розглядають їх у межах адміністративно-територіальних одиниць, рідше в межах традиції окремого субетносу. Питання це не з простих. Автохтонне населення проживає лише в горах, а в долинах рік уже впродовж не одного століття відбувається асиміляція мешканців, а разом із тим і контамінація місцевих традицій.

Мета статті диференціювати там, де це можливо, субетнічні парадигми вірувань про жінок із надприродними можливостями. Для цього візьмемо до уваги не лише їхні назви, а й функції. Немало в цьому залежить від стану побутування уявлень про них серед населення

Українських Карпат. Найкращою моделлю для детального вивчення нам видається Закарпаття, де на невеликій території компактно представлені всі три основні етнічні групи: бойки, гуцули й лемки. Упродовж століття у цьому регіоні залежно від функцій таких жінок називали по-різному: відьма, ворожка, чарівниця, босорканя, вохвиля, опириця, мавра, суканя, ворожка, ворожбіля, ворожіля, ворожилниця, мештерниця, бештелівка, мамонарька, стріга, зачитованя, шептаня, баяня. За морфологічними ознаками всі ці назви звучать як українські чи, принаймні словацькі, але не романські, що вказувало б їхнє румунське коріння, та й не фіно-угорські, що могло би вказувати на їхнє мадярське походження. Утім із лексичного погляду установити етимологію кожної з цих назв дуже складно, а то й неможливо. Чи є серед них угорські чи румунські, не скажуть ні угорці, ні румуни. Єдине, що наразі можливо, то це на основі їх локалізації встановити, де проживає етнографічно однорідне населення.

Особливі можливості людей, наділених незвичайними здібностями, в Карпатах найчастіше пояснювали тим, що вони мають дві душі, тому ще називали дводушниками. Та це не загальноприйнята назва. Старіша — волховники та волховниці на сьогодні зужита. Якоїсь єдиної узагальненої назви не існує ні в Карпатах, ні поза їх межами. Тому щодо жіночої частини цих міфологічних персонажів обмежимося умовною назвою «жінки з надзвичайними можливостями».

Виклад основного матеріалу. Одна з найвідоміших назв жінок із надприродними можливостями у міфології Карпатського регіону *босорканя*. Найчастіше вона трапляється серед бойків і гуцулів. Проте навіть у межах Закарпаття етнографічний склад населення неоднорідний. На північному заході переважають етнічні групи бойків і лемків, на сході — гуцули. Залежно від цього превалює й якась із поширених назв жінки-чарівниці.

У говірках Закарпаття у назвах жіночого роду з коренем *bosor* [2, с. 125] переважає значення чарівниця, ворожка. У бойків та гуцулів — це жінка-відьма, яка відбирає молоко в корів. Саме з таким значенням слово відоме і в угорських говірках. Це дало підставу дослідникам вважати, що назва «*босорка*» в українській мові запозичена з угорської. Однак подальше коріння цієї назви не викликає особливої довіри. Етимологи стверджують, що угорське *boszorkany* споріднене з тюркським *basytkan* (нічний жаж), яке походить від *bas* (душити, штовхати, мучити). З

функціями відьми це анітрохи не корелюється. Отже, питання етимології слова все ще залишається відкритим. Скоріш за все це перекручена іншомовна назва зовсім із іншим корінням.

Надія Войтович зафіксувала на Бойківщині близько двох десятків термінів, які вживаються на позначення відьми [2, с. 123]. Найуживаніше це — *босурканя* (с. Семичів). Проте, зазначає дослідниця, у селах цієї етнографічної групи існують деякі фонетичні варіювання цієї назви. Так у селах Тухля і Плав'є вживається назва *бусурканя*, а в селі Вовче *бісурканя*. У Новоселицях та Жукотині *босюрканя*, *босуркиня*.

Зовсім не схожі до попередньої, проте також однокореневі назви тільки в різних варіантах побутують у селах Кальне, Хітар та Грабовець. Тут жінка-чарівниця відома як *охвиля*, *вохвиля* та *охвенниця*. В Оряві аж дві різних назви — *мавра*, *суканя*. І лише одна *пошурканя* нагадує угорський варіант.

Є на Бойківщині й села, де відьму називають *чарівницею*, *чирівницею* та *чародійницею* (села Кальне, Букова, Вишків, Новоселиця). Та найчастіше бойки застосовують лексему *опириця* (села Луги, Ілемня, Долин). Скоріш за все це пов'язано з однаковою міфологічною природою відьми та упира, тобто наявністю в них двох душ [2, с. 123]. А це суто карпатська міфологічна парадигма.

У конкретному прикладі відбувається повне зміщення семантики образу. Упир — це неупокоєний мрець [5, с. 93], відьма ж жива людина, хоч і здатна перевтілюватися в інші живі істоти чи навіть предмети побуту.

Що ж стосується етнічної групи гуцулів, яка чомусь-то вважається найодноріднішою, а водночас і найконсервативнішою в культурному плані, то тут назви на позначення відьми не менш різноманітні. В основному вживаються терміни «*босорканя*» (с. Тиса, смт. Великий Бичків, села Кричуніві, Вишівська Долина) та «*мештерниця*» (села Богдан, Говерла). Зафіксовано також багато інших лексем, як то «*босорка*» (села Тиса, Вишівська Долина), «*бештелівка*» (села Видричка, Поляни), *ворожилъниця* (с. Костилівка), *ворожка* (села Луг, Довге Поле), *ворожіля* (с. Коштіль), «*мамонарька*» (села Поляни, Рускова), «*мештерниця*» (с. Ділове) «*чарівниця*» (с. Бистрий), «*чародійниця*», (с. Лазещина), «*чередільниця*» (села Водиця, Поляни). Доповнює цей ряд єдина латиномовна за походженням назва «*стріга*», зафіксована у селі Верхня Рівна. Вона, безумовно, передалася від румунів [6, с. 74].

У народній міфології гуцулів *босорканя* — це жінка-відьма, яка відбирає молоко в корів. Під час нашого опитування в селі Луг, що на Рахівщині, на запитання «чи розповідали у вашому селі про жінок, які відбирають молоко від чужих корів?», респондентка продемонструвала неабияку обізнаність із цього приводу: «Було давно, но є і тепер, правда, ворожок. Було таке, було. Анна давно розказувала за стару Бовгарку, як тота ходила та уночі удбирала уд короу молоко. Ий, було так і у Полянї Косовськуй. Розказувала, шо чинити, як наворожат. Ий страшне діло. А ще Анна казала, що коли уже ворожка наворожит та починає удубивати молоко, та корова так страшно кричит. Чулам шо і у Полянї таке є, але май часто потинає не у нас, а май туди на Бойках» [9].

Як бачимо, старша жінка ще на початку зазначає, що магічні дії ворожки з відбивання молока у корів проводилися давно і не тільки в цьому селі. Також жінка наголосила на тому, що *і є і тепер правда ворожок*. Цими словами вона ніби запевнила, що вірування у босоркань ще досі живуть посеред старшого покоління людей. Проте вже радше як пережитки. У легендах та міфологічних оповідках ХІХ — поч. ХХ ст. ці персонажі, як і в нашому випадку, мають конкретні імена. Найчастіше такі зловорожі дії приписуються сусідкам [5, с. 125]. Яскравий приклад такої локації жінок-чародійок подає Антін Онищук: «Раз прийшли корови до загороди, дивимося, аж там пес: напів білий напів чорний. Тай Василь покликав, а пес у ноги, але шо коли не міг ізгодити тай пес утік. А то була таки наша сусіда, її ловили багато коло худоби. А то коли був угодив так, аби був знак, то би добре, а так пішла не значена» [9, с. 130].

Що ж до назв, то наша респондентка знала тільки цілком слов'янські: «*ворожбілі*», «*ворожки*», «*відьми*». Вони нічим не відрізняються від назв у частині бойківських сіл. Проте вона себе з бойками не ідентифікує. Бойки в її уявленні — це сусідній народ, а сусідські ворожки в міру їх езотеричності завжди загадковіші, тому уявляються водночас сильнішими. Подібно волиняни вважають, що найсправжніші відьми живуть на Поліссі. Зрештою й дослідники народної міфології виділяють на всій українській етнічній території лише три локальних типи відьм: карпатську, поліську та київську [11, с. 13]. Волинської, подільської чи будь-якої іншої серед них нема.

Проте в кожній з етнічних груп існує уявлення про те, що сусідні етнічні групи і знають більше про дії відьом та ворожок. Тому свої

знання наша респондентка не вважає ні досконалими, ні достеменними: «Ще кажут шо они всьо собі спрятовували молоко уд короу». Оце «кажут» свідчить не лише про втрачену актуальність подібних вірувань серед населення, бо так говорять уже понад сторіччя, а радше вживається для того, щоб не наштотхнутися на заперечення, що таке взагалі неможливо.

Побутування однорідних уявлень у поліетнічному середовищі неминуче спонукає контамінативні процеси, адже кожен національний варіант має свої особливості. Переважно їх корелюють відмінності господарського плану. До прикладу, загальновідома українська відьма, яка відбирає молоко від корів чи збирає росу з чужих полів, щоб перебрати до себе і чужий врожай, важко уявляється в середовищі відгінного скотарства. Побутування подібних уявлень можливе лише серед хліборобів із присадибним тваринництвом. Якщо ж з'являється персонаж із відмінними властивостями, він тут же ідентифікується з відповідною назвою. Автентична вона чи запозичена, вже ролі не грає.

Контамінація подібних образів також відбувається лише в колі своєї національної міфологічної системи. Як зазначає Василь Король, на різних територіях відомо декілька локальних варіантів образу босоркані. За своєю суттю він, на наше переконання, залишається мадярським. А ось у богданських, рахівських та частково ясінянських гуцулів, за спостереженням дослідника, міфологічна постать відьми значною мірою злилася з образом *повітрулі, красної*, яка майже повністю витіснила *босорканю* із традиційних для такого образу позицій. Серед деяких рахівських та частково богданських гуцулів навіть сам термін «*відьма*», і ряд ключових функцій, взагалі перейшли до образу повітрулі [6, с. 146].

У лемків уявлення про людей із надзвичайними можливостями асоціюються в основному зі знахарством. Як і інші етнічні групи, лемки вірили, що *знахарі* можуть бути «родимі» і «навчені». Вони вважали, що «родимі» знають більше, ніж звичайні люди, тому що народжуються у певний час, у певну годину і під певною зіркою. «Навчені» знахарі, як правило, знання одержували від своїх родичів, що володіли таємницею знахарства і перед смертю передавали її комусь зі своїх рідних. Та все ж слово «знахар» асоціюється переважно з чоловіками. Поняття «*знахарка*» серед населення Закарпаття відсутнє. Хоча уявлення про фемінізацію цієї чоловічої професії існує. У жіночому стані її втілюють *лікарки* (аналог гуцульських гадерок), *бабки*, *ворожбитки*. Оскільки

основною частиною магічних лікувальних засобів були замовляння, то і словесні формули у міфології лемків були побудовані на вірі в магічну силу слова. Саме використання замовляння із застосування води, рослин та інших оберегів дало початок називати відьму «*зачитованя*», «*шептаня*», «*баяня*» [7, с. 21].

Понад століття тому, коли подібні уявлення сприймалися не як звичайні нарації, а становили предмет вірувань і переконань, класифікація відьом істотно відрізнялася. Володимир Гнатюк зазначав, що відьми діляться на фахи і котра займається одним фахом, звичайно не мішається до другого. Відповідно є відьми од коров, овець, кіз, свиней, гусей, риби, гадин, бджіл, грибів, бараболь, яець, ужевок, дощу, посухи, морозу, від «усякої біди» [3, с. 229]. Найчастіше трапляються відьми, в яких фахом є відбирання молока від коров. Вони уміють переносити молоко на різні предмети, з яких видоюють його, коли зайде потреба. Але відьми також здатні добувати молоко і сметану не лише від коров, але від усякого звіра. Для цього відьмі потрібно застромити ніж у будь-що, і на якого звіра подумає, з такого зараз же потече через ніж молоко, яке відьми продадуть опісля чортам. Також відьми здатні займатися найрізностороннішими справами. Коли, до прикладу, вони не можуть закрати молока від коров, то бодай здавлюють їх так, що з вимені йде кров замість молока [3, с. 230].

Не істотно розширює перелік цих функцій відьми дослідження Оксани Тиховської, яка в основному в своїй монографії покликається на матеріали Федора Потушняка. Крім уже зазначених, дослідниця відзначає побутування на Закарпатті уявлень про те, що відьма здатна викликати дощ, викрадати хмари і навіть місяць (хоча це більше в переносному значенні), перетворюватися в що завгодно, наводити на людей переляк та блуд [10, с. 263].

Як усі істоти з надприродними можливостями, відьма може приймати різні постаті відповідно до потреби. Може показуватися як людиною, звіром так і різними предметами. Володимир Гнатюк наводить безліч прикладів, що жінка-відьма може стати козаком, кобилою, причім її деколи й підковують у коваля, коровою, свинею, вівцею, білим хортотом, псом, сукою, щеням, кішкою, жабою, змієм, сорокою, стіною, полотном, праником, колесом, ситом, обичайкою, коробкою, клубком, бочкою, свічкою, голкою [3, с. 229]. Більшість із цих метаморфоз на сьогодні забуті.

А ось типового для більшості українських етнічних земель перетворення відьми у жабу-ропуху на Закарпатті не фіксується серед жодної з етнічних груп. На наше запитання: «чи чули, щоб жінка перекидалася жабою, свинею чи ще якоюсь твариною?» мешканка досліджуваного села уникнула прямої відповіді, зате подала дуже оригінальне уявлення про «співпрацю» відьми і кота: «Не, але знаю історію що у Корженючки старої, а та була відьма, яка недалеко жила у селі... Мала дома кота, що говорив. Кут усе нявкав, а по разі говорив. Та, наприклад, якщо дідो уд баби хотів гроші заховати, та кут го здавав і бабі розказував, а вать хату сторожив» [8].

Тут важко сказати напевно, чи був той кіт людиною, яку відьма перетворила на кота, чи все ж таки розповідь має наштотхнути нас на думку, відьми також здатні взаємодіяти з іншими міфологічними істотами, а ті в свою чергу перетворюватися на тварин чи на будь-які інші предмети. У згаданій чарівниці надприродними властивостями наділений мішок: «Але вона мало ще мішок, що ся кивав, но та казали і внуки її, що вона забороняла до него ся кивати, бо там витко тот піщіцький сидів» [8].

До всього ж у черговій розповіді нашої оповідачки актуалізується типове для решти українських земель уявлення про відьму-сусідку, проте з «гірською поправкою»: «*яка недалеко жила у селі*». Для Закарпаття, де обійстя бувають розкидані по горах далеко одне від одного, це теж сусідство.

Що ж стосується народної уяви бойків, то вони відносять родиму відьму то тієї ж групи, що й знахарку (така відьма, на відміну від ученої, інколи може допомогти, бо вона володіє більшою магічною силою). Проте, як зазначав ще Хведір Вовк, відмінність між ними досить помітна: знахарка не літає на Лису гору, не має хвоста, не спеціалізується на доїнні корів [1, с. 205]. Українські горяни стверджують, що «босурканями» могли бути жінки будь-якого віку, проте в оповідках фігурують переважно літні. Певно тому, що в Карпатах довголіття вважалося однією з ознак чаклунства загалом.

Висновки. В умовах компактного проживання на території Закарпаття українських етнічних груп бойків, гуцулів і лемків, а також представників угорської та румунської діаспор уявлення про жінок із надприродними можливостями в цьому краї були приречені на глибоку контамінацію. У зв'язку з цим дослідники народної міфології

часто розглядали ці образи в єдиному контексті за територіальним принципом. Особливість нашого дослідження полягає в спробі диференціювати уявлення різних етнографічних груп, а заодно й виявити їхні локальні особливості.

Загалом можна відзначити, що як у номінативному, так і в функціональному плані не виходять за межі загальноукраїнської традиції уявлень про жінок із надприродними можливостями оповідки лемків. Гуцульські і бойківські мають багато регіональних особливостей, хоч і близькі між собою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Вовк Хведір. Студії з української етнографії та антропології. Київ : Мистецтво, 1995. 336 с.
2. Войтович Н. *Народна демонологія Бойківщини*. Монографія. Львів : Сполом, 2015. 228 с.
3. Гнатюк В. *Нарис української міфології*. Львів : Інститут народознавства НАН України, 2000. 264 с.
4. Грушевська К. Кілька зауважень про засоби жіночої господарчої магії у зв'язку з найстаршими формами жіночого господарства *Первісне громадянство*. 1928. Т. 3. С. 145–79.
5. Давидюк В. Українська міфологічна легенда. Львів, 1992. 176 с.
6. Король В. Народна демонологія гуцулів Закарпаття : дис. канд. істор. наук. Ужгород-Львів. 2019. 19 с.
7. Лемки на Луганщині : сторінки історії і культури. Краєзнавчий нарис. Луганськ : Луганська обласна універсальна наукова бібліотека ім. О. М. Горького. Відділ краєзнавчої інформації, 2013. 72 с.
8. Мануляк Марія 1949 р. н. с. Луг Рахівського району Закарпатської області.
9. Онищук А. Матеріали до гуцульської демонології. *Матеріали до української етнології*. Львів. Етнографічна комісія НТШ. 1909. Т. 11. 139 с.
10. Тиховська О. Магія та міфологія в українському фольклорі Закарпаття : етнопсихологічний аспект. Ужгород : Рік-У, 2021. 512 с.
11. Ягело С. Жіночі персонажі у демонологічній прозі українців Карпат. Автореф. канд. філол. наук. Київ, 2019. 20 с.